

Phronèsis

VAKBLAD VOOR TOEGEPASTE FILOSOFIE

NUMMER 11 - JAARGANG 3 | € 6,00

"De grootste truc uit de geschiedenis"

Interview met prof. dr. Marc Davidson

Het beste van twee werelden

Onderwijs in het post corona-tijdperk

"Alleen temidden van andere zelve is men een zelf." Charles Taylor

We zijn wat we gamen

Een cultuurfilosofische benadering van videogames

"Videogames helpen antwoord te geven op de vraag wie of wat wij in het hier en nu zijn."

Ras als technologie

Een aanzet tot begripsverheldering in het racismedebat

6

16

32

© FOTO: JR

Artikelen

16 We zijn wat we gamen.
Een cultuurfilosofische benadering van videogames
Alex Passchier

22 Het beste van twee werelden. Onderwijs in het post corona-tijdperk
Wilma Mulder

26 Ras als technologie.
Een aanzet tot begripsverheldering in het racismedeбат
Charly Bos

Interview

6 "De grootste truc uit de geschiedenis" Interview met prof. dr. Marc Davidson
Wilma Mulder

Aanstormend talent

32 *Gesprek met Hannah Arendt. Dialoog met een filosoof in tijden van corona*
Bernadette Viererich

Terugkerende rubrieken

4 Voor u gespot

13 Filmkast

14 Boekenplank

18 Denkertje

21 Column

Voorwoord

De laatste paar weken dringt er iets tot me door. Iets waar ik me, onbewust weliswaar, tegen heb verzet in m'n hele leven van plannen en regelen. Samen met het Hof van Cartesius, een groene ruimte met werkplekken in Utrecht en voortrekkers van duurzaam en circulair bouwen, ben ik een wilde bloemenweide aan het realiseren in het midden van een druk verkeersplein in Utrecht. Ik kom erachter dat plannen lastig is als je duurzaam wilt werken. Als je uitgaat van het aanbod en niet alleen van de vraag. Dan kijk je wat er is en niet wat je kan krijgen. Bij het Hof werken ze op deze organische manier. Dat is wellicht ook zo gegroeid. Ik voelde in eerste instantie weerstand om hierop mee te deinen. Maar zodra ik m'n doel en die grote droom van meer biodiversiteit in de stad weer helder had, was dat over. Ik zou nu niet anders meer willen. Duurzaam werken, leven en liefhebben blijkt een heldere visie

nodig te hebben, anders raak je snel de weg kwijt. Met open ogen zoeken naar het aanbod dat past bij je vraag kom je soms onverwachte dingen tegen. Ik wens het iedereen toe.

Op een andere manier lees ik dit terug in het coverartikel van dit nummer: een interview met Marc Davidson. Het heeft te maken met duurzaam ontwikkelen en beteugelen. Hij noemt het 'het trucje dat nog nooit in de natuur is vertoond'. En dat is nodig om een leefbare aarde achter te laten voor toekomstige generaties.

Na dit nummer stop ik als hoofdredacteur. *Phronèsis* wens ik een nieuwe hoofdredacteur toe, die geworteld is in het filosofische vak. Ik ga met open ogen aan de slag met andere dromers en doeners. P

Colofon

Vakblad voor toegepaste filosofie

REDACTIE
Wilma Mulder
Alex Passchier
Martin Slagter
Arend Steunenberg

HOOFDREDACTIE
Yessie Vanden Branden

EINDREDACTIE
Martin Slagter

REDACTIE-ADRES EN CONTACTGEGEVENS
Akelei 2 | 4007 TA Tiel
E-mail: contact@phronesismagazine.nl

VORMGEVING | DRUKWERK
Kevin Leijten
Practicum Printmanagement BV, Soest

FOTO OMSLAG
Synesthesia Media
www.theoutlawoceanmusic.com

UITGAVE
Phronèsis is een uitgave van Hogeschool voor Toegepaste Filosofie (HTF) B.V. en verschijnt drie keer per jaar.

DIRECTIE
Martin Slagter

AUTEURS NUMMER 11
Charly Bos
Wilma Mulder
Alex Passchier
Martin Slagter
Arend Steunenberg
Yessie Vanden Branden
Bernadette Viererich

ABONNEMENTEN
Een jaarabonnement op *Phronèsis* (drie nummers) kost 15 euro. Losse nummers kosten 6,00 euro. Een abonnement aanvragen kan via contact@phronesismagazine.nl

ARTIKELN
Wilt u een artikel schrijven voor *Phronèsis*? Of wilt u reageren op een artikel? De redactie ziet uw ideeën, reacties en brieven graag tegemoet. U kunt deze sturen naar redactie@phronesismagazine.nl

ADVERTENTIES
Wilt u adverteren in *Phronèsis*? Stuur dan een mail naar redactie@phronesismagazine.nl

WEBSITE
www.phronesismagazine.nl

Yessie Vanden Branden

Yessie heeft boekwetenschappen gestudeerd aan de Universiteit Leiden. In 2016 rondde ze de basisclassificatie van de HTF af. Ze schrijft artikelen voor *De Dakhaas* en is professioneel met tekst bezig bij haar eigen bureau Yessie Schrijft.

Morele vraagstukken

Elders in dit blad wordt geschreven over de cultuurwaarde van computerspellen. *Frostpunk* is een spel waarin je morele dilemma's tegenkomt die verrassend actueel zijn. Het speelt zich af in het 19e eeuwse Engeland, waar om onbekende redenen een moderne ijstijd is aangebroken. Het is tientallen graden onder nul, er giert een ijzige wind en de hele wereld is bedekt met een laag sneeuw. En het wordt alleen maar kouder...

Als speler ben je de leider van 50 mensen die Londen zijn ontvlucht en deze barre omstandigheden proberen te overleven op een beschutte plek

met als middelpunt een enorme warmtegenerator. Het doel van het spel is het overleven van een ijzige sneeuwstorm waarbij het kwik daalt naar min 90°C.

De echte waarde van het spel zit 'm in de keuzes die je maakt. Overleven is het doel, maar ten koste van wat? Kies je ervoor voedsel te 'verrijken' met zaagsel omdat er anders niks te eten is? Hoe lang laat je ongeneeslijk zieken de schaarse plaatsen in de ziekenboeg bezetten? Hoe ver ben je bereid te gaan om de orde te handhaven? Wat doe je als er honderden uitgehongerde mensen uit de koude

wildernis toevlucht komen zoeken in jouw fragiele gemeenschap? Terwijl je aan het overleven bent, krijg je dit soort morele vraagstukken op narratieve wijze voorgeschoteld. Kies je voor de oplossingen die speltechnisch het beste lijken of volg je jouw persoonlijke moraal? En wat vertellen het spel en de keuzes die je maakt over het hier en nu in de echte wereld? Je zult merken dat deze koude, virtuele wereld verrassend veel aanknopingspunten met de werkelijke wereld heeft.

stichting nivoz

Pedagogische vragen

Stichting NIVOZ (Nederlands Instituut voor Onderwijs en Opvoedzaken) organiseert allerlei inspirerende onderwijsavonden, lezingen, symposia en studiedagen vanuit pedagogisch perspectief. NIVOZ noemt zichzelf een vrijplaats voor onderwijsprofessionals, waar tijd en aandacht is voor kleine en grote pedagogische vragen. Ze hebben een visie over onderwijs. Ze verzamelen en verspreiden kennis, inzichten en ervaringen of maken deze operationeel. Dit gebeurt vanuit een gefundeerd en emancipatoir mens- en wereldbeeld en een visie op pedagogiek als een dienstbare of betrokken handelingswetenschap. Het put uit zowel bronnen van wetenschappelijke kennis en ervaring als uit bronnen van inspiratie, zoals historisch pedagogische, ethisch-filosofische en levensbeschouwelijke.

Ook online: nivoz.nl/podium

© FOTO: MARKUS SPISKE

De verborgen criminaliteit op onze zeeën

In *De jungle op zee* geeft Ian Urbina een inblik in de meest wetteloze plek op aarde: de oceaan. Criminelen en bedrijven kunnen daar bijna overal mee weggelopen, wat ook gebeurt. Maar dankzij *De jungle op zee*, winnaar van de Pulitzerprijs, kan niemand meer weggelopen. De onverschrokken Urbina reisde jarenlang over de wereld om verslag te doen van onopgeloste moorden, piraterij, moderne slavernij aan boord van grote schepen en ernstige milieumisdrijven, zoals overbevissing en vervuiling. Hij laat

overtuigend zien dat zulke misdaden straffeloos worden gepleegd. Er zijn niet alleen veel menselijke slachtoffers, maar ook de planeet is de dupe van de illegale visserij, het dumpen van olie en oorlogsfval als mastergas en zeemijnen. Deze pageturner geeft voor het eerst een schokkend beeld van de verborgen criminaliteit op onze zeeën en vertelt het verhaal van de inwoners van deze wereld, die ons allen verbindt.

www.theoutlawoceanmusic.com

“De grootste truc uit de geschiedenis”

Interview met prof. dr. Marc Davidson

Door: Wilma Mulder

Marc Davidson is hoogleraar Filosofie van duurzaamheid en milieu aan de Radboud Universiteit in Nijmegen. “Een beter milieu begint bij jezelf.” Met deze zin opende Marc Davidson in 2018 de lezing ‘Filosofie van de duurzame keuze’, onderdeel van de serie ‘Groene bedoelingen’ bij de Universiteit van Utrecht. Marc legt daarin onder andere uit dat verantwoordelijkheid nemen voor het milieu berust op een algemeen moreel principe: het niet schaden van anderen. En die anderen zijn de toekomstige generaties: voor hen moeten we een leefbare aarde achterlaten.

Je bent zeer actief op het gebied van Klimaat. Wat is voor jou de relatie tussen het klimaat en filosofie?

“De relatie tussen filosofie en klimaat heeft een grote overlap met de psychologie. Waarom zitten we in een crisis en waarom is het zo moeilijk daar iets aan te doen? Waarom hebben we moeite met de verre toekomst en wentelen we zaken op elkaar af? Klimaat is een hele lange termijn kwestie. Als je maatregelen neemt, doe je dat voor anderen, voor toekomstige generaties. Daar hebben mensen moeite mee. De fundamentele filosofische vragen zijn van ethische en morele aard: wat behoren we te doen, welke waarden liggen ten grondslag aan ons gedrag?”

Volgens natuurfilosoof Matthijs Schouten moeten we opnieuw verliefd worden op de aarde, om zo onze relatie met de natuur te herstellen.

Ik heb daar een andere kijk op. Ik vind dat een beetje een romantisch idee, alsof we vroeger wel een goede relatie hadden met de natuur en nu niet meer. Het ging, volgens de aanhangers van dat idee, mis bij Aristoteles die de mens plaatst boven al het andere en het christendom verspreidde datzelfde gedachtegoed. Mijn beeld is eerder darwinistisch. Deze visie houdt in dat, heel kort en grof gezegd, alles in de natuur consumeert en zich vermenigvuldigt totdat het de grenzen van het systeem raakt en teruggeworpen wordt tot het niveau van een strijd om het bestaan. Wij geloven dat in de na-

tuur alles in harmonie is, maar dat is helemaal niet zo. Het is vrij ellendig, een continue strijd. Als een soort door evolutie tijdelijk een voordeel ontwikkelt ten opzichte van andere soorten, dan is het leven een tijdje wat meer comfortabel, maar daarna heeft die soort zich zo vermenigvuldigd dat hij zelf ook weer wordt teruggeworpen op die ellendige strijd om het bestaan.”

“We moeten een truc doen die nog nooit is uitgehaald”

“Tot nog toe volgen wij datzelfde pad. Dus terug naar onze oude relatie met de natuur? Nee, ik hoop het niet. Wat wij moeten doen, wat wij moeten ontwikkelen is een truc die nog nooit is uitgehaald. We moeten ons bewust zijn van hoe alles met elkaar in verband staat. Wat wij nu doen, het afwentelen, dat is niet veel anders dan wat er in de natuur gebeurt. Dat is heel kortzichtig en dom. Dus juist als wij in staat zijn om ons te beteugelen en ons duurzaam te ontwikkelen, dan doen we een trucje dat nog nooit in de natuur is vertoond. Dan zijn we de eerste soort die zich duurzaam weet te onttrekken aan de strijd om het bestaan.”

Dus we moeten ons realiseren dat ons eigenbelang ligt in het temperen en beteugelen? We moeten een ‘lange-termijn-eigenbelang’ ontwikkelen, en dan ook nog over het eigen leven heen?

“Ja. We zien onszelf als een verheven soort maar tot nog toe gedragen we ons net als alle andere dieren en organismen. We hebben een verdere stap nodig.”

Wereldwijd is het voedsellandschap in gevaar door klimaatrampen. Diverse experts pleiten voor een kortere keten; meer voedsel lokaal produceren en minder van ver weg halen. Is dat een oplossing?

“Wat ik zelf graag zou zien, is een goed internationaal klimaatbeleid. Als je dat hebt,

dan betekent het onder andere dat transport duurder wordt en dan wordt er ook minder voedsel van ver weg ingevlogen. Maar wat pas echt effect heeft, zijn veranderingen in het consumptiepakket zelf. Een hele grote slag is minderen of stoppen met het consumeren van dierlijke producten.”

Internationaal klimaatbeleid: wie moet dat doen?

“Dat moeten wij met z’n allen doen en wat daarvoor nodig is, is een politiek mandaat: je geeft politici toestemming om dat te doen. Wat klimaatbeleid vraagt is het afstaan van autonomie. Binnen een land sta je toe dat een overheid iets over je te zeggen heeft, bijvoorbeeld een energiebelasting heft, en dat is al snel lastig. Internationaal is de discussie nog veel moeilijker. Want dan geef je een internationale organisatie toestemming om iets over je te zeggen. En dat is een hele gevoelige kwestie, zoals je ziet bij Brexit, bij Trump, bij al het nationalisme. Er is juist een beweging tégen het afstaan van autonomie. Voor internationaal klimaatbeleid is de bereidheid nodig om een stuk autonomie af te staan.”

Dat is voor veel mensen natuurlijk heel moeilijk. Je hoort bij een land, bent misschien wel een trotse Nederlander, en dan laat je mensen uit een ander land een belangrijke stem hebben in wat er op jouw bord ligt.

“Identiteit is vooral gevormd in oorlogen, als er een gemeenschappelijke vijand is. We hebben Europa opgebouwd in ellende en de generaties die de ellende aan den lijve hebben ondervonden, zijn bezig te verdwijnen. Nu vragen mensen zich af waarom hebben we Europa eigenlijk nog nodig. Helaas hebben we blijkbaar ellende nodig om ons te verbinden en autonomie op te geven.”

© “DE ZONDVLOED, LAMBERT VAN NOORT, 1757” RIJKSMUSEUM

“Ik ben een vooruitgangsdenger.

Het gaat wel heel langzaam, maar we gaan vooruit, denk ik altijd.”

We hebben dus een gemeenschappelijke vijand nodig? Is de coronacrisis zo'n vijand? “In allerlei artikelen wordt dat gesteld. Dat de coronacrisis ons de ogen opent voor het belang van goed klimaatbeheer. Ik geloof dat niet. Maar wat ik wel geloof, is dat deze periode ons laat zien wat het belang is van een overheid die zaken coördineert en zorgt voor mensen die het meest getroffen worden. Plotseling beseffen mensen dat ze een overheid nodig hebben om zaken te regelen die je als individu niet voor elkaar krijgt. Ik hoop dat we meer vertrouwen krijgen in de overheid, waardoor we ook meer kunnen doen op klimaatgebied. Ik ben een vooruitgangsdenger. Het gaat wel heel langzaam, maar we gaan vooruit, denk ik altijd. Hoevel... wat er nu gebeurt met Trump en Brexit en Bolsenaro... Wat is hier aan de hand? Het lijkt wel alsof er over de hele wereld een soort neoliberale wind waait. Filosofen en economen, zoals Ayn Rand en Milton Friedman, en politici zoals Margaret Thatcher en Ronald Reagan, hebben iets op gang gebracht wat je nu op allerlei plekken tegenkomt. Een focus op individualisme en competitie, en een toegenomen argwaan tegen overheden.”

Het Outlaw Ocean Music Project is een wereldwijd experiment dat journalistiek en muziek combineert om het bewustzijn over mensenrechten en milieumisdrijven op zee te vergroten. Ian Urbina, auteur van het prijswinnende boek 'De jungle op zee' (zie onze rubriek 'voor u gespot') heeft tijdens zijn rapportages van gewelds- en milieumisdrijven op zee een audiobibliotheek met veldopnames opgebouwd. De geluiden, zoals machinegeweervuur voor de kust van Somalië en het zingen van gevangen matrozen op de Zuid-Chinese Zee, zijn door diverse artiesten verwerkt in muziek. Het artwork bij dit interview en op de cover is gemaakt door Synesthesia Media; de initiatiefnemers van The Outlaw Ocean Music Project. www.theoutlawoceanmusic.com.

© FOTO: SYNESTHESIA MEDIA - WWW.THEOUTLAWOCEANMUSIC.COM

Hoe zie je de rol van de media hierin? Ik heb het idee dat daar heel veel blijft liggen. Vaak zie je pas achteraf, in goede documentaires, boeken of films, wat er echt is gebeurd en dan vraag ik me af: waarom was dit niet algemeen bekend?

“Veel media zijn niet onafhankelijk. Er spelen veel politieke en financiële belangen. Dat zou natuurlijk losgekoppeld moeten zijn van nieuwsvoorziening. Veel media zijn de spreekbuis van bepaalde partijen. Dat zie je bijvoorbeeld heel duidelijk bij het Amerikaanse Fox News. Om op de hoogte te blijven, volg ik ook Fox News. Het is opmerkelijk. Ze besteden daar geen aandacht aan de coronacrisis, maar laten wel de ingegooide ruiten zien tijdens de Black Lives Matter-demonstraties. Ze vertonen alleen dat wat in het belang is van Trump.”

Nou, de NOS kan er anders ook wat van. Ik las op de NOS-site laatst een artikel met de kop “In 2050 is 40% van de beroepsbevolking arbeidsmigrant”. Zo'n kop en de toon van het artikel “suggereren dat dit heel erg ongewenst is, terwijl, als je het artikel kritisch en aandachtig leest, er uit te zeven valt dat die arbeidsmigratie juist goed is, want anders kunnen we nooit onze zorg- en verzorgingskosten opbrengen.

“Daar ligt dan ook een hele belangrijke opdracht voor het onderwijs, om jongeren te leren kritisch om te gaan met informatie, om de juiste bronnen te zoeken en te zien welke bronnen minder betrouwbaar zijn. Het onderwijs kan jongeren helpen om te begrijpen hoe informatie tot stand komt.”

Premier Rutte heeft jongeren opgeroepen mee te denken over coronamaatregelen. Jongerencoalitie Y heeft die vraag breder getrokken en stelt eisen aan de toekomst na corona. In een manifest vragen zij een plek in het regeerakkoord voor onder andere afschaffing van het leenstelsel, minder prestdruk in het onderwijs, betaalbare huisvesting, een plek in de kabinetsformatie en een schone, leefbare toekomst. **Wat moet er volgens jou gebeuren om niet alleen voor, maar vooral ook mét jongeren te werken aan een leefbare toekomst?**

“De stemgerechtigde leeftijd moet naar 16 jaar. Mensen van 16 zijn tegenwoordig heel mondig en volwassen. Het is logisch dat ze mee kunnen stemmen over hun eigen toekomst. Dit moet je dan wel combineren met onderwijs. Het vak burgerschap moet een verplicht vak worden met dezelfde status als wiskunde, Engels en Nederlands. Bij burgerschap kun je leren over politiek en door te stemmen breng je het in de praktijk. Primair wordt je op school opgeleid tot economische actor, die in staat is een baan te verwerven. Maar je wordt niet opgeleid tot burger, tot mens. Wat heb je absoluut nodig voor een baan? Rekenen en taal. Dus dat is verplicht. Maar begrijpen wat samenleven is, is niet verplicht, want dat is niet nodig om te kunnen werken. Het punt is natuurlijk dat wiskunde en Engels niet waardegeladen zijn, daar zullen politieke partijen niet over in de clinch raken. Burgerschap en samenleving zijn wel waardegeladen en dan krijg je de rechts/links-discussie. Dus dat is wel ingewikkeld.”

Maar ja, als iedereen aan het woord mag zijn, dan kunnen leerlingen zelf kiezen.

“Dat is natuurlijk zo.”

“Het belangrijkste is dat we leren om boven ons kortetermijnbelang uit te stijgen.”

De Europese meerjarenbegroting voor 2021 t/m 2027 is onlangs afgewezen door het Europees Parlement, op grond van het feit dat er onvoldoende wordt geïnvesteerd in de toekomst. Er moet meer geld gaan naar gezondheid, wetenschap, klimaat en jeugd. Is dit een hoopgevend signaal?

“Ja, dat vind ik wel. Maar aan de moeizaamheid van dit soort overleggen zie je wel weer die angst om autonomie af te staan. We zijn in Europa nog niet bereid om op basis van meerderheid te beslissen. Ieder land heeft vetorecht. Dus alles kan tegengehouden worden. Beslissen bij meerderheid van stemmen kan wel eens pijnlijk zijn. Het betekent dat er wel eens dingen kunnen worden besloten waar Nederland het niet mee eens is. Maar superstaat Europa is nodig om dingen te bereiken. Klimaat, misdaad en sociale ongelijkheid houden zich ook niet aan landsgrenzen.

Alleen een staat kan op voldoende schaal, zonder freeriders, zaken herverdelen en coördineren. Want als je het van vrijwilligheid moet hebben, dan zijn het hele kleine beetjes. Als de overheid morgen alle belastingafdracht vrijwillig maakt dan komt er niks meer binnen en is de hele

sociale zekerheid gelijk verdwenen. Ook binnen Europa hebben we die herverdeling nodig. Maar het blijft moeilijk. Wij willen bijvoorbeeld geen geld geven aan landen die er andere waarden op nahouden.”

We hebben het nu over superstaat Europa. Moet eigenlijk de hele wereld niet een superstaat worden?

“De hele wereld als superstaat. Daar heb je een gedeelde identiteit voor nodig. En het vervelende van die gedeelde identiteit is, dat die vaak wordt gevormd door een gedeelde vijand.”

Misschien is er ook een andere manier om die gedeelde identiteit te krijgen. Mijn zoon speelt online games met allerlei mensen over de hele wereld. De digitale wereld maakt het mogelijk om mondiaal samen te werken en te spelen. Dat zorgt ook voor verbinding.

“Ja, jongeren hebben sowieso al meer van dat global citizenship. De Brexit bijvoorbeeld wordt door jongeren veel minder gesteund. Als je die verkiezingen nu zou houden - en ze komen deze keer wel stemmen - dan gaat het niet door. Het is een langzaam proces maar stapsgewijs, mede dankzij internet, games en social media, wordt er één gemeenschap gevormd. Het afschaffen van slavernij en het zorgen voor vrouwenemancipatie kostte eeuwen. Over klimaat, globalisering en internationaal milieubeleid praten we nog maar 50 jaar.”

Het moet ook snel. Klimaatverandering is wereldwijd een urgent probleem. Maar je hebt alle oplossingen wel gegeven: activistisch blijven en hoopvol, goed burgerschapsonderwijs aanbieden, stemgerechtigde

leeftijd naar 16 jaar en een stukje autonomie afstaan - wat helemaal niet zo moeilijk is als je wereldburger bent.

“Er moet een hele grote groep zijn die zo wil leven. Die groep moet van zich laten horen. Zodat de overheid ziet dat er echt genoeg draagvlak is. De overheid is de enige partij die collectieve handelingsproblemen kan oplossen. Sociale zekerheid is ook niet mogelijk zonder overheid. Precies hetzelfde geldt voor klimaatbeleid. Slim stemmen is noodzakelijk. Vooral door jongeren. Die moeten stemmen, echt hun stem laten horen. Maar het belangrijkste is dat we leren om boven ons kortetermijnbelang uit te stijgen. Dat we leren om te anticiperen op de problemen die ontstaan als we niets doen aan de klimaatcrisis. We moeten in de toekomst leren kijken en daar ons handelen in het nu op afstemmen.”

De grootste truc uit de geschiedenis?

“Die ja. Als die lukt, dan redden we het wel.” P

Wilma Mulder

Wilma Mulder is auteur en eigenaar van uitgeverij Taleswapper. Ze maakt dialoogspellen, eetboeken en andere educatieve materialen, geeft kooklessen, lessen over mensenrechten en verdiept zich in 'blended learning'. Vanaf 2019 studeert ze bij de HTF.

In deze rubriek aandacht voor door de redactie geselecteerde films en series met een toegepast-filosofische strekking.

© FOTO: BOYHOOD

Tijd en het noodlot van het toeval

Over de film *Boyhood* van Richard Linklater

Door: Yessie Vanden Branden

Boyhood van Richard Linklater is een unieke film. Linklater zegt zelf graag dat er in *Boyhood* 'niets' gebeurt. Daarmee bedoelt hij dat hij het verhaal over een opgroeiende jongen niet als een geïjkt film drama wilde vertellen. Filmen doet hij dan ook niet op de geïjkte manier. Hij laat het verhaal verlopen over een periode van 12 jaar. De film begint met de 6-jarige Mason, die in de laatste scène 18 jaar is. Elk jaar riep Linklater de acteurs (moeder, vader, zoon en zijn eigen dochter) voor een paar dagen bij elkaar en voegde dan een nieuw hoofdstuk aan de film toe. We zien de kinderen, maar ook de volwassen acteurs voor onze ogen veranderen en in een andere levensfase terechtkomen. De regisseur had zoiets eerder al gedaan met de *Before*-trilogie (ook een favoriet van me). Deze trilogie bestaat uit drie films over de liefde tussen twee mensen met telkens een tussenperiode van negen jaar. Wat zijn we aan het doen? Wat willen we? Hoe gaan we om met de tijd die verstrijkt? Het zijn dezelfde vragen die ook in *Boyhood* gesteld worden. De film wil laten zien hoe mensen veranderen door de dingen die ze meemaken en de mensen die ze ontmoeten. Of juist niet veranderen. In de *Before*-trilogie wordt

er veel gepraat, bijna alleen maar, vaak ook geïmproviseerd door de acteurs Ethan Hawke - ook in *Boyhood* speelt hij de vader - en Julie Delphi. Dat is in *Boyhood* anders. Er is een script, hoewel niet rotsvast en met veel minder dialoog. De hoofdrolspeler is een dromerige jongen wiens handelingen we observeren, vooral in het begin. De film doet je ook nadenken over tijd en het noodlot van het toeval. De hoofdpersoon probeert het moment aan te voelen en te grijpen, maar weet vaak niet hoe. Nina Polak schreef er in de *Correspondent* het volgende over: "Momenten glijpen tussen onze vingers door, maar Linklater laat zien dat in hun aantrekkingskracht ook dat glibberige zit. Zijn werk eert de toewijding waarmee mensen proberen raak te schieten, wetend dat ze meestal zullen missen." Of zoals de acteur die Mason speelt zegt: "Geluk is tijdelijk. Het is geen plek waar je kan verblijven. Het leven zit vol met drastische en wrede veranderingen. Als je de noodzaak blijft voelen er tegen te blijven vechten, zal je nooit gelukkig of zelfs tevreden zijn." P

Boekenplank

De 'klievende roman' Opwaaiende zomerjurken (1979) van Oek de Jong

Door: Martin Slagter

Als er één boek is dat mij en een groot deel van mijn leeftijdgenoten diepgaand beïnvloed heeft, dan is het wel *Opwaaiende zomerjurken* van Oek de Jong, het boek dat september 1979 verscheen en insloeg als een bom. Gedurende de hele winter van 1979 - ik was 26 jaar - nam ik het boek als een bijbel overal mee naartoe, herlas voortdurend zekere passages, proefde opnieuw de briljante zinnen en nam me voor, zoals velen met mij destijds, ook ooit zo'n boek te schrijven.

Voor deze rubriek haal ik het boek uit mijn boekenkast. Zou het de tand des tijds hebben doorstaan? Of zou het gedateerd zijn als de boeken van Vestdijk en Couperus, reuzen uit de Nederlandse literatuur maar - naar moderne maatstaven - praktisch onleesbaar geworden? Ik nam de proef op de som en herlas het boek. En werd er opnieuw door overweldigd. *Opwaaiende zomerjurken* is een boek dat de lezer uitput. Het is een klassieke coming of age-roman die in drie delen (*Oskar Vanille*, *Het Systeem* en *Scherf der reflexie*) de ontwikkelingsgang van hoofdpersoon Edo Mesch beschrijft. Hoewel 'beschrijven' hier niet het juiste woord is voor wat er

in het boek gebeurt. Elk deel bestaat uit een verzameling fragmenten die, zelden chronologisch, in hoog tempo en aan de hand van talloze kleine gebeurtenissen de veelzijdige en genuanceerde binnenwereld van Edo Mesch onthullen. Binnen al die fragmenten, zelfs binnen alinea's, vinden voortdurend wisselingen van vertelperspectief en tijd plaats. 'Ik' wordt 'hij', 'geeft' wordt 'gaf'. Ik ken geen andere roman die zo koortsachtig gebruik maakt van zoveel tijdsprongen, terugblikken en perspectiefwisselingen. En geen andere roman waarbij deze versplinterde vorm zo naadloos aansluit bij de grillige inhoud. Het is een riskante techniek, maar hier is zij volbracht.

LEVENSWIL

Edo Mesch is een hemelbestormer, een onvermoeibare waarheidszoeker, schouwer van 'het essentiële'. Hij wil "het onzichtbare leven zichtbaar maken", hij wil samenhangen zien en verlost worden van de dualiteit gevoel-verstand. Op jonge leeftijd ('Oskar Vanille' is dan zijn bijnaam) ontdekt hij het gevoel van onbeweeglijkheid, "dat hem maakte als een steen op

COVER: OPWAAIENDE ZOMERJURKEN

de bodem van een kolkende beek". Het is het verlangen om los te komen van alle dingen. "Vlieg er maar als een vogeltje boven," zei zijn moeder, die hem dit verlangen al heel vroeg bijbracht. Als puber is Edo op zoek naar een alomvattend Systeem dat een goddelijk inzicht verschaft in de samenhang van alles. "Hij stelde zich voor dat het systeem klaar was, oogverblindend helder, eenvoudig, elegant en symmetrisch. Hoe heerlijk zou het zijn om gewoon met de anderen om te gaan terwijl dat systeem rustig in zijn hoofd lag te glanzen." In het laatste deel is Edo even in de twintig en groeit de afstand tot 'de anderen'. Hypersensitief en hyperreflexief slaat hij zichzelf voortdurend gade. Tevergeefs probeert hij door het scherm der reflexie heen te breken. Dit culmineert in een dramatische slotscene op het water van een Fries meer, waar hij door de harde wind uit zijn zeilboot overboord wordt geslagen. Na een halfslachtige zelfmoordpoging blijkt zijn levenswil sterker dan de dodelijke neiging tot zelfdestructie en hijst hij zich met zijn laatste krachten weer aan boord, onderwijl zijn triomf fluisterend: "Ik wil. Ik wil. Ik wil."

DE ORDE VAN HET VERHAAL

Een manier om de chaos te bestrijden is het schrijverschap: 'de orde van het verhaal'. In deel twee maakt de puber Edo voortdurend aantekeningen. We lezen hier zinnen als: "Er zijn de gebeurtenissen, er zijn mijn gedachten over die gebeurtenissen, maar wat er werkelijk gebeurd is, begrijp ik niet, en

dat is onuitstaanbaar. Dit onderweg noteren." In het laatste deel is Edo daadwerkelijk schrijver en observeert hij zijn eigen leven. Alles wat hij meemaakt, is input voor zijn schrijverschap, dat ordenend werkt. "Dan schrijft hij. Hij houdt ervan om in stenografische te werken. De bladzijden zijn bedrukt met dicht op elkaar staande lijntjes. Onder zijn wilde, bijna onleesbaar geworden handschrift, onder de emoties ligt onveranderlijk en in serene rust de structuur van negenenvestig lichtgrijze lijntjes."

Niet in de laatste plaats is *Opwaaiende zomerjurken* een evident filosofisch boek, dat mijn interesse in de (toegepaste) filosofie stevig heeft aangewakkerd. Op zoek naar het alomvattende Systeem gaat Edo Mesch te rade bij de presocratische natuurfilosofen van het oude Griekenland. "Hij wandelde in gezelschap van vereerde filosofen, onder wie Heraklitus, wiens *Panta Rhei* hij tot zijn verontwaardiging op de voorgrond van een aantal zomerhuisjes aantroef; en Empedocles, die zich in de krater van de Etna had gestort. Hij droomde ervan een leerling te zijn van Thales van Milete." Net als de natuurfilosofen is Edo op zoek naar een alles verklarend eerste beginsel. De hele roman *Opwaaiende zomerjurken* is op te vatten als een zoektocht naar dit beginsel, dat Edo uiteindelijk vindt in de nietszcheaans levenswil van het sublieme slotakkoord. P

Martin Slagter

Martin Slagter (1953) studeerde Nederlands en filosofie en is als docent Nederlands, journalistiek en filosofie verbonden geweest aan verschillende scholen en opleidingen, waaronder Hogeschool Utrecht (HBO Recht), de Hogeschool voor Geesteswetenschappen Utrecht en het Instituut voor Filosofie. Hij schrijft met enige regelmaat opiniërende artikelen in de Volkskrant, NRC en Trouw, en is auteur van de veelgebruikte filosofiemethode *Leren Filosoferen*. Martin Slagter is oprichter en algemeen-directeur van de HTF, en is hier werkzaam als docent Taalvaardigheid en Taalfilosofie.

Toegepast in
Cultuur & Media
(CM)

We zijn wat we gamen

© HELLO-I-M-NIK

Door: Alex Passchier

“Aaah, daar komen de zombies. Boem, bam! Allemaal in de lava!” Mijn zoon Huib (5) speelt met Lego, de gele poppetjes vliegen door de lucht. Hij haalt zijn inspiratie uit Minecraft. Het viel mij op dat het computerspel de bron is voor zijn fantasie in het fysieke spel. En niet andersom. Dit inzicht zette mij aan het denken over de status van videogames als cultuurdrager.

Videogames hebben een stevige plaats verworven in onze samenleving. Van peuters op de iPad en tieners die verslingerd zijn aan FIFA, tot 40+’ers die Candy Crush en Word Feud spelen. Iedereen gamet. De omzet van de game-industrie is enorm en overstijgt die van de film- en muziekindustrie. Toch krijgen videogames nog niet de culturele waardering die vergelijkbaar is met andere cultuurdragers als literatuur, beeldende kunst, muziek en theater.

VERSCHIL IN WAARDERING

Op school moeten leerlingen analyses maken van de Max Havelaar en *Hongerwinter*, maar ze worden niet gevraagd om morele

dilemma's in *Fallout 4* of *The Witcher* te ervaren. En mijn bezoek aan een theaterstuk kan op sociale en culturele waardering rekenen, terwijl het spelen van *Bioshock Infinite* vooral wordt gezien als leuk vermaak of tijdverdrijf. Dit verschil in waardering lijkt invloed te hebben op de manier waarop we onderzoek doen naar videogames.

In vergelijking met literatuur, theater en kunst wordt er weinig cultuurfilosofisch onderzoek naar videogames gedaan. Het meeste onderzoek naar videogames is sociaalwetenschappelijk van aard. Een wetenschapper zet een aantal mensen aan het gamen en analyseert wat er met die mensen gebeurt. Je ziet dit ook terug in

bijvoorbeeld talkshows, waar het meestal gaat over de vraag of computerspellen geweld oproepen, verslavend zijn en tot sociaal isolement leiden. Oftewel, de vragen gaan niet zozeer over de games zelf, maar over (het gedrag van) de spelers.

Videogames helpen antwoord te geven op de vraag wie of wat wij in het hier en nu zijn.

ARTISTIEK GENRE

Cultuurtheoloog Frank Bosman doet het anders. Hij analyseert de games zelf. Door ze te spelen, te ervaren en erin op te gaan. Hij gaat op zoek naar diepere lagen in games, zoals morele dilemma's en existentiële vragen. Net als iemand die een analyse maakt van een literair werk of theaterstuk of schilderij. Het culturele object is het middelpunt van het onderzoek en de primaire methode is het zelf ervaren van het culturele object. Bosman is echter één van de weinigen die dit soort onderzoek naar videogames doet. Hoe komt dat?

Videogames lijken onderdeel te zijn van wat Adorno en Horkheimer 'de cultuurindustrie' noemen: voorspelbaar en risicoloos entertainment, vergelijkbaar met komedies, thrillers en strips. Daarmee staan videogames in contrast met de avant-garde in de kunst, waarbij het vooral gaat om vernieuwende, kritische en artistieke producties in de vorm van literaire werken, beeldende kunst en theaterstukken. In deze tweedeling, ook wel lage en hoge cultuur genoemd, moeten videogames zich nog bewijzen. Ze kunnen zich verheffen vanuit de cultuurindustrie tot een artistiek genre. Net als televisie en popmuziek dat al eerder deden.

SHOCK OF THE NEW

Daarnaast kun je stellen dat videogames te maken hebben met het idee van shock of the new. We vertrouwen op een collectieve betekenisverband, wat inhoudt dat er door de eeuwen heen ervaring is opgedaan met traditionele cultuurdragers. Nieuwe ervaringen werden hier geleidelijk aan toegevoegd en opgenomen in een samenhangende geheel. Moderne cultuurdragers echter, zoals tv, popmuziek, sociale media en dus ook videogames, ontstaan plotseling en zijn onvoorspelbaar. Ze dienen zich aan als een shock en laten zich niet patsboem inpassen in de collectieve betekenisverband. Want die is juist gebaseerd op geleidelijke ervaring.

De moderne mens reageert daarop met afweer. Die zorgt ervoor dat plotselinge, culturele nieuwigheden, zoals videogames, worden geïsoleerd en verwerkt als iets eenmaligs. Videogames worden beschouwd als een vluchtige cultuuruiting of gebeurtenis, waar we geen verdere betekenis aan hoeven toe te kennen. Videogames zijn in deze visie niet meer dan een moderne vorm van vermaak.

Artikel gaat verder op pagina 20

Alex Passchier

Alex werkt als communicatieadviseur in de ouderenzorg. Zijn creativiteit komt goed van pas in het 3e jaar van de HTF, waar hij de richting Cultuur en Media volgt.

Denkertje

**“Een dader is ook altijd
slachtoffer.”**

ONTOLOGIE VAN HET HEDEN

De *shock of the new* belemmert videogames om zich vanuit de cultuurindustrie tot artistiek genre te verheffen. En dat is precies wat de onderzoeksweld tegenhoudt om zich cultuurfilosofisch te verhouden tot videogames. De artistieke emancipatie van videogames staat nog in de kinderschoenen. Waar televisie en popmuziek zich al enigszins hebben ontdaan van de *shock of the new*, hebben videogames nog een lange weg te gaan. Cultuuronderzoekers moeten de culturele waarde van videogames nog ontdekken. En degenen die dat al gedaan hebben, zijn pioniers.

Die pioniers moeten de waarde van dit soort onderzoek aantonen. Daarvoor kun je utilistische motieven geven, zoals het gebruik van games in onderwijs, in opvoeding en voor persoonlijke ontwikkeling. Maar ook het vergaren van kennis op zichzelf is een motief. Videogames vormen een wezenlijk onderdeel van onze samenleving. Daarom is het helemaal niet vreemd

om ze te betrekken in een ontologie van het heden: videogames helpen antwoord te geven op de vraag wie of wat wij in het hier en nu zijn.

ARTISTIEKE EMANCIPATIE

De artistieke emancipatie van videogames versterkt het belang van cultureel onderzoek. Andersom versnelt cultureel onderzoek de artistieke emancipatie. Dit is een hermeneutische ontwikkeling die in de praktijk vorm moet krijgen. Hoe? Dat zullen we de komende jaren zien. Ik ben er in ieder geval van overtuigd dat de culturele waardering voor videogames groeit en de invloed van een cultuurfilosofische benadering van videogames toeneemt. De eerste onderzoeken, bijvoorbeeld van Bosman, laten duidelijk zien dat er diepere, culturele lagen in videogames te vinden zijn. Net als voor een boek of een schilderij geldt voor videogames: wie er moeite voor doet, haalt er meer uit dan er op het eerste gezicht in lijkt te zitten. P

NIEUWS UIT DE HTF

TIJDELIJK NIEUWE LOCATIE

I.v.m. coronamaatregelen kan de HTF t/m 1 jan. 2021 niet terecht op de vaste locatie aan de Vondellaan in Utrecht. Tot 1 januari kunnen we gelukkig terecht bij MBO Utrecht, locatie Daltonlaan 500, Utrecht, zodat fysiek onderwijs ook in deze coronatijd mogelijk blijft. Maar we volgen de ontwikkelingen op de voet; nieuwe maatregelen of ontwikkelingen kunnen tot sluiting van de locatie leiden.

GROEI EERSTE JAAR

Het aantal studenten van het eerste jaar is sterk gegroeid (van ca. 50 naar ruim 100). Het lijkt erop dat de accreditatie van de HTF daar een belangrijke bijdrage in heeft gehad. Doordat we op onze tijdelijke locatie maximaal 50 studenten coronaproof kunnen ontvangen, krijgen de studenten per toerbeurt onderwijs op locatie en wordt een deel van de colleges noodgedwongen thuis gevolgd.

AFSTUDEERDERS

Er zijn na de zomervakantie weer twee studenten afgestudeerd aan de HTF, beiden in de richting *Beleid & Bestuur* (nu: *Bestuur, Economie en Duurzaamheid*):

Anna Bilker, met de scriptie *Verlangde oplossingen kunnen niet geleverd* - Naar een beschrijving van de waardepropositie van filosofie in organisaties. Deze scriptie behandelt de vraag hoe filosofie op een verantwoorde wijze 'vermarkt' kan worden, zonder daarbij de inhoud tekort te doen, maar tegelijk als organisatie wel te kunnen bestaan.

Marjelle van Hoorn, met de scriptie *Musea en empathie*. Een pleidooi voor details. Deze scriptie behandelt de vraag welk concept van empathie aansluit bij de mogelijkheden die een museumomgeving biedt om bij museumbezoekers empathie te stimuleren.

In de komende nummers van *Phronèsis* zullen we meer aandacht aan deze en andere afstudeerscripties besteden.

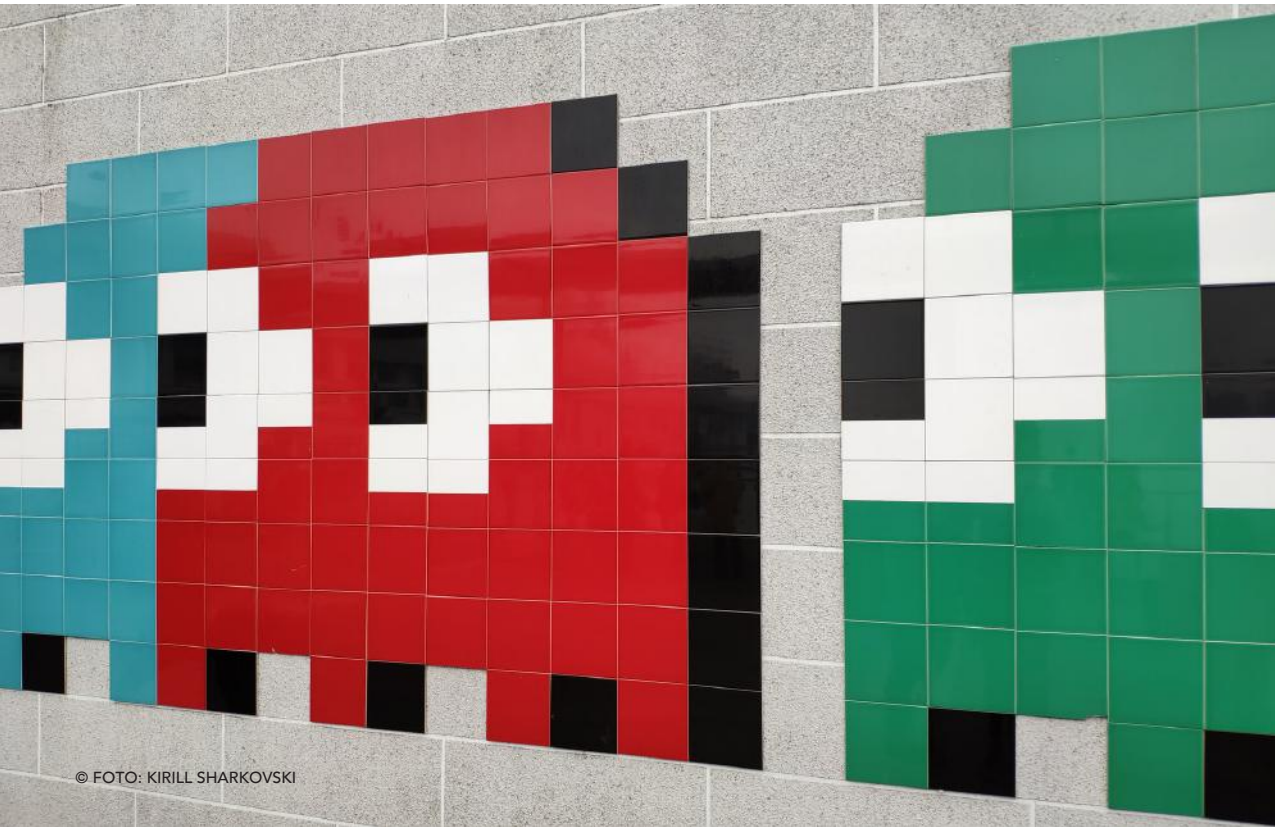
Beeldenstorm

Door: Arend Steunenbergh

De laatste maanden vielen veel oude helden van hun voetstuk. Die beeldenstorm was wel te begrijpen. De oude helden bleken gewoon boeven te zijn en verdienen geen eeuwige vermelding op zo'n voetstuk.

Maar in 1996 werd op een nacht het beeld van Erasmus van zijn sokkel getrokken. Het lag 's ochtends met zijn neus op het plaveisel van de Laurensplaats in Rotterdam. Waaraan Erasmus deze bijna-onthoofding verdiend had, wist niemand. De daad werd derhalve toegeschreven aan dronken onverlaten. Helemaal onbesproken was Erasmus' gedrag echter niet. Kruiemeltje merkte op: "Jerassemus vertikte het om een blad om te slaan... hij moest dat eene bladzij nou wel van buiten kenne...". In dat bedachtzame lezen van Erasmus knelde de schoen. De Rotterdamse muziekgroep *The Amazing Stoopwafels* beklagde zich in het lied *Erasmus over de almaar lezende 'geleerde steen'*. Het beeld stak volgens de *Stoopwafels* sterk af bij de werklust van de Rotterdammers.

De val van Erasmus destijds moest volgens mij duidelijk maken dat veel mensen vinden dat 'geleerdheid' en 'denken' helemaal geen sokkel verdienen. Veel is er sindsdien niet veranderd. Het is nog steeds mode te roepen dat er 'iets gedaan' moet worden, waarbij het denken als nutteloos naar de hobbykamer boven op zolder wordt verwezen. Ook in onze eigen coronacrisis tonen zowel bestuurders als burgers een grote begeerte naar Bommeliaans handelen en laten een grondige afkeer voor redelijk nadenken zien. Het zou mij daarom niet verwonderen als onze diep denkende *Desiderius* bij de volgende beeldenstorm wederom met zijn snuit op het Rotterdamse plaveisel ligt. P

Het beste van twee werelden

Onderwijs in het post corona-tijdperk

Door: Wilma Mulder

Na een lockdown van maanden, gevolgd door de zomervakantie, zijn de meeste scholen weer open. Helemaal zoals vanouds gaat het niet, er zijn nu veel leerlingen en docenten tijdelijk thuis waardoor scholen genoodzaakt zijn zowel persoonlijk als digitaal onderwijs aan te bieden.

Als docent in opleiding en moeder van een tiener in het VO, heb ik grote belangstelling voor “blended” en “hybride” manieren van lesgeven. De maatschappelijke relevantie is groot, want deze nieuwe vorm van onderwijs is niet iets wat alleen op school gebeurt, maar staat in nauwe relatie tot de privésituatie van leerlingen en onderwijzers. Hoe vind je een goede balans tussen het onderwijs op afstand en het persoonlijke? Waar let je op bij het zoeken naar ‘the best of both worlds?’ Een eerste verkenning.

Bijna zes maanden lang vonden voor mijn man, zoon en ik werk en studie volledig thuis plaats. Zelfs sporten deden we een tijd lang thuis; onze zoon via online lessen (hulde voor de gymjuf die dit fantastisch aanpakte!) en wij met de kettlebells en andere gereedschappen die we van de sportschool mochten lenen.

Voor ons was het verplichte thuisblijven allesbehalve een straf. De tijdwinst door niet te hoeven (file)reizen, de steeds efficiëntere en dus kortere online overleggen, het lekker kunnen studeren vanaf de eigen thuiswerkplek: wij drieën hebben het als bijzonder prettig ervaren. En ook de

sociale contacten liepen goed door; wat vaker beeldbellen met de familie, regelmatig chatten met vrienden, zelfs de prille verkering van zoon hield stand, doordat ze samen online konden gamen en in Minecraft een heel eigen wereld hebben ingericht. Dat hij niet de enige is die zijn vriendschappen via games onderhoudt, blijkt wel uit de toegenomen verkoop van teamspelen en het succes van online events.

**“1200 Deelnemers
Minecraft
gala event.”**

GELUKKIGE OMSTANDIG- HEDEN

Helemaal prima dus, dit werken en studeren vanuit huis. Maar ik realiseer me heel goed dat dit niet meer zo leuk is als het eeuwig duurt én dat onze ervaring voor een groot deel bepaald wordt door gelukkige omstandigheden. Wij hebben een ruim huis met een grote studio waar drie goede werk- en gameplekken zijn. Daarnaast is er elders in huis ook voldoende plek om te videobellen, te gamen of in alle rust een (studie)boek te lezen. En alle benodigde voorzieningen zijn ruimschoots aanwezig: snel internet en iedereen een

© BUITENONDERWIJS IN DE VRIESKOU, IN 1918 TIJDENS DE SPAANSE GRIEP

eigen ‘refurbished’ PC, headset, laptop, tablet en smartphone.

Er zijn heel veel mensen die de afgelopen maanden in aanzienlijk minder prettige omstandigheden hebben moeten doorbrengen. Als je klein behuisd bent, geen of onvoldoende computers en een slechte internetverbinding hebt, dan wordt werken en lessen volgen al een stuk lastiger, nog los van de kwestie of je je werk überhaupt wel op afstand kunt doen. En je online werk combineren met het onderwijzen en entertainen van één of meer jonge kinderen is ook een hele opgaaft.

“Wereldwijd 463 miljoen kinderen niet in staat om onderwijs op afstand te volgen.”

MEER DAN ‘LEERFABRIEK’

Unicef heeft in 100 landen onderzoek gedaan naar onderwijs op afstand. Beschikbaarheid van wifi, een radio, tv en onderwijsmaterialen werden in kaart gebracht. In veel huishoudens bleken deze essentiële middelen niet aanwezig te zijn. Van de kinderen die normaliter naar school gaan, is ca. 30 procent niet op afstand bereikbaar. In Nederland

liggen de cijfers anders, maar ook hier beschikken veel huishoudens niet over een computer of internetaansluiting. In Amsterdam alleen al gaat het dan om ca. 5500 leerlingen. Kinderrechtenhoogleraar Ton Liefaard concludeerde dat in Nederland wel aandacht is voor een gebrek aan leermiddelen en eventuele leerachterstanden, maar dat er te weinig zicht is op het mentale welzijn van de leerlingen. Een school is meer dan alleen een ‘leerfabriek’. Voor kinderen die thuis problemen hebben, kan school een veilige plek zijn, een plaats waar ze gezien en geholpen worden. Dat valt voor een groot deel weg met online onderwijs.

**“Alleen temidden van
andere zelden is men
een zelf.”**

Charles Taylor

Volgens Charles Taylor (1931) wordt je persoonlijkheid gevormd in wisselwerking met anderen: andere ‘zelden’. In zijn beroemde werk *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity* schrijft hij dat het ontdekken van de eigen identiteit gebeurt in dialoog met anderen. De sociale context is zelfs voorwaarde voor het ontwikkelen van een eigen identiteit. Die dialoog met anderen kan voor een groot deel online plaatsvinden, vooral als je aan het gamen bent of tijdens bepaalde lessen. Maar analoge contact hoort daarnaast te blijven bestaan. Er gebeurt meer als je elkaar ‘in real life’ ontmoet: dat is een veel rijkere sensatie dan digitaal contact.

HYBRIDE ONDERWIJS

Een hybride onderwijsvorm combineert echt en online contact, analoge en digitale leermiddelen. Dit lijkt de aangewezen manier te zijn voor ‘het nieuwe onderwijs’. Mits goed aangepakt, en alert op kansengelijkheid die op de loer ligt, combineer je zo het beste van twee werelden. Hybride onderwijs biedt de kans op meer rust, overzicht en inzicht voor docenten, en voor jongeren de kans op meer eigenaarschap, maatwerk en vrijheid.

EXTRA WAARDE

Online onderwijsonderzoeker en docent Irene van der Spoel heeft gezien dat vooral kinderen die al goed presteren, digitaal vaardig zijn én door hun ouders geholpen worden een goede dagstructuur aan te houden, van online onderwijs profiteren. Zij zijn gemotiveerder, werken zelfstandiger en leren beter te plannen. Dit zijn overigens ook de vaardigheden en vrijheden die jongeren graag vast willen houden in het ‘post corona-onderwijs’.

**“Education is not
preparation for life;
education is life itself.”**

John Dewey

Van der Spoel haalt nog meer bijvangst uit de gedwongen omwenteling naar digitaal onderwijs: docenten leren zichzelf in rap tempo 21e-eeuwse vaardigheden aan en kijken kritischer naar wat nu echt belangrijke lesstof is. Als wordt geautomatiseerd wat kan, is er meer tijd voor het persoonlijke: voor goede gesprekken en begeleiding. Een school kan dan nog meer dan nu een plek zijn voor spontane ontmoetingen, voor elkaar zien, voor persoonlijke groei en voor praktijkervaringen.

Volgens filosoof, psycholoog en pedagoog John Dewey (1859-1952) is school de maatschappij in het klein, waarin het niet alleen de student is die leert, maar waar de ervaringen van studenten en docenten samen extra waarde opleveren voor beide.

De maatschappij digitaliseert in hoog tempo, veel scholen liepen daarin tot nu toe nogal achter. In de ruimte die door de coronacrisis is ontstaan, kunnen docenten en studenten van elkaar leren en samen werken aan onderwijs dat past bij de maatschappij van nu. Dat we daarbij niet alleen kijken naar meer digitalisering, maar ook naar andere manieren van lessen geven; bijvoorbeeld in kleinere groepjes, of buiten, lijkt een radicaal nieuwe beweging maar is eigenlijk de revival van de frisse wind waarmee in 1918 de Spaanse griep werd bestreden. P

"DIT WERK VAN DE FRANSE KUNSTENAAR JR STOND AAN DE GRENS TUSSEN DE V.S. EN MEXICO. EEN KIND KIJKT NIEUWSGIERIG OVER DE GRENS."

Ras als technologie

Door: Charly Bos

Het is lastig tegenwoordig iets over racisme te schrijven, of wellicht was het dat altijd al. Dat komt vooral doordat, begrijpelijk genoeg, de gemoederen in het racisme-debat hoog kunnen oplopen, zoals de beweging *Black Lives Matter* (BLM) momenteel laat zien. De gevoeligheid en heethoofdigheid rondom racisme is begrijpelijk, maar belemmert regelmatig een constructief gesprek. Aan die belemmering hoop ik met deze begripsverheldering voorbij te gaan, zodat er een meer constructief debat kan ontstaan.

Racisme is een specifieke vorm van discriminatie. Discriminatie kunnen we begrijpen als het aanbrengen van verschil of het maken van onderscheidingen. Dat het woord 'discriminatie' een negatieve bijklank heeft, komt vooral door de associatie met bepaalde verwerpelijke vormen van discriminatie, zoals racisme en seksisme. Zonder het maken van onderscheidingen in het algemeen kunnen we echter maar

moeilijk leven, laat staan denken.

INCLUSIEVE CULTUUR

Maar wanneer we discrimineren tussen mensen, krijgt dat al snel een ander karakter. Negatieve discriminatie erkennen velen van ons tegenwoordig als onwenselijk en onrechtvaardig. Volgens dominante sociale stromingen zouden we juist alle verschillen moeten omarmen. In hedendaagse terminologie: we moeten

naar een inclusieve cultuur, waarin diversiteit wordt gevierd in plaats van veroordeeld. Dat dat makkelijker gezegd dan gedaan is, lijkt evident. Maar dat betekent niet dat mensen slecht zijn in het tot stand brengen van inclusiviteit. Integendeel, je kan in de geschiedenis genoeg stromingen ontwaren die zich in de richting van grotere inclusiviteit bewegen.

Een voorbeeld is het Romeinse Rijk, zoals Peter Sloterdijk dat beschrijft in zijn *Globes*.¹ Wie een Romein wilde zijn, hoefde niet per se als Romein geboren te zijn of nabij de stad Rome te wonen. Hele volkeren konden romaniseren en toch in grote trekken hun eigen identiteit behouden, mits ze maar trouw zwoeren aan de Romeinse wet en de keizerlijke macht. Deze imperiale identiteit bezorgde een grote diversiteit aan mensen veiligheid en geborgenheid. Sloterdijk schrijft zelfs een groot deel van het succes van het Romeinse rijk aan deze innovatieve inclusiveringstechnieken toe.

**WE KUNNEN
RACISME BEGRIJPEN
ALS EEN MODERNE IN-
EN UITSLUITINGTECH-
NIEK OM EEN VEILIGE
BINNENRUIMTE TE
CREËREN.**

VEILIGE BINNENRUIMTE

Deze inclusiveringstechnieken werkten echter alleen in combinatie met de discriminatie tussen beschaving en barbarij. Het is de opvatting van exclusiviteit van de beschaving waarop de militante uitsluiting en opslokking van de barbaren berust. Hiermee

wordt niet alleen de expansiedrift gerechtvaardigd, maar dit onderscheid was ook van cruciaal belang voor de inclusieve eenheid van Romeinse identiteit: wij als de beschaafden, tegenover zij de barbaren.

Inclusiviteit en exclusiviteit lijken zodoende paradoxaal: ze spreken elkaar voortdurend tegen en treden steeds weer gelijktijdig op. Het is een onontkoombare spanning die bij het samenleven komt kijken. De uitbreiding van de imperiale identiteit was religieus geïnspireerd: de christen was niet langer gebonden aan een geografisch rijk maar aan het rijk Gods. Hier treedt weer die spanning op: de grotere inclusiviteit leidde tevens tot de creatie van de heiden: de barbaar in een nieuw jasje. Discriminatie

gaat dus over het onderscheid dat ontstaat wanneer met het creëren van een veilige 'binnenruimte' steeds ook een 'buiten' ontstaat.

RACIALISERING

We kunnen racisme nu begrijpen als een moderne in- en uitsluitingstechniek om een veilige binnenruimte te creëren. Door het zo te begrijpen gaan we voorbij aan de vruchteloze oppositie tussen 'ras is biologisch' en 'ras is een sociaal construct,' zoals ook Falguni Sheth betoogt.² Technologieën zijn kunstmatige instrumenten waarmee de werkelijkheid gemanipuleerd kan worden. Sheth begrijpt ras als een technologie, waarmee de onhandelbare elementen in een bevolking onder controle worden

gebracht door die te racialiseren. De 'onhandelbaren' zijn diegenen die onvoorspelbaar, onbetrouwbaar, of een bedreiging zijn voor de politieke orde of stabiliteit van de binnenruimte. Let wel: ze hoeven dat niet daadwerkelijk te zijn, het is genoeg als ze als zodanig ervaren worden.

Racialisering is het proces waarin een deel van de bevolking (i.c. allochtone Nederlanders) wordt afgebakend in contrast met het dominante deel van de bevolking (i.c. autochtone Nederlanders), in combinatie met een corresponderende politieke spanning (i.c. krapte op de arbeidsmarkt, criminaliteit). In dit afbakenen wordt de groep vaak herkenbaar gemaakt door middel van menselijke eigenschappen, soms biologisch maar zeker niet altijd.

Racisme maakt die kenmerken van sociopolitiek belang om de staande machtsverhoudingen te behouden: het zorgt voor stabiliteit en voorspelbaarheid. Bovendien treft racialisering vaak een groep die al kwetsbaar en gemarginaliseerd was, en als onhandelbaar werd ervaren.

MACHTS-VERHOUDINGEN

Als we de interpretatie van ras als technologie volgen, dan worden de regels die bepalen hoe we het concept 'ras' behoren te gebruiken (en daarmee 'racisme', 'racist', etc.), niet bepaald door de wetenschap maar door macht. In de 19e eeuw werd de wetenschappelijke definiëring en onderbouwing van racisme populair, en vaak wordt de term tegenwoordig nog gebruikt in

© DE TUIN DER LUSTEN VAN JEROEN BOSCH

de betekenisdimensie die toen is ontstaan. Dat de indeling van mensen in verschillende rassen een wetenschappelijke classificatie zou zijn, zou ervoor zorgen dat het gaat om een neutrale, objectieve vaststelling. Maar kennis en macht zijn niet zo gemakkelijk te scheiden, zoals Foucault ons leert.³

Dat we volgens de biologie alleen nog maar kunnen spreken van slechts één (overgebleven) mensenras, bewijst dat rassenleer meer met macht dan met kennis te maken had. Dit feit lijkt echter weinig uit te halen als we vaststellen dat ras nog vaak als biologische feitelijkeheid wordt gebruikt en dat over het gehele politieke spectrum. De wetenschappelijke allures van hedendaagse vormen van rassenleer blijven keer op keer weer mensen overtuigen. Ras is zo beschouwd een technologie waarmee diegenen die onhandelbaar zijn (of dus als zodanig

worden ervaren) geclassificeerd kunnen worden. Die classificatie wordt vervolgens wetenschappelijk verpakt om politiekneutraal en objectief over te komen. Op deze wijze worden de daadwerkelijke machtsverhoudingen bestendigd en aan het zicht onttrokken.

HUIDSKLEUR IS EEN TEKEN DAT TOT SYMBOOL VOOR BEDREIGING EN GEVAAR IS GEMAAKT.

LIBERALE DEMOCRATIE
Als we bovenstaande naar het hier en nu halen, dan is de fundamentele vooronderstelling van onze liberale democratie er een van inclusiviteit. De veilige binnenruimte wordt hierdoor geze-

kerd: ieder mens is gelijk voor de wet. Maar om het hiërarchische reliëf in het web van de macht te consolideren, worden er vanuit die macht uitzonderingen op de radicale eis van inclusiviteit gemaakt: uitzonderingen die exclusiviteit en uitsluiting produceren om machtsverhoudingen te bestendigen. Ik wil geenszins zeggen dat er een samenleven buiten machtsverhoudingen om mogelijk is, maar wel duidelijk maken dat machtsverhoudingen plooibaar zijn: ze worden namelijk steeds opnieuw geproduceerd. Een veilige binnenruimte bestaat uit gestabiliseerde machtsverhoudingen die voor anderen mogelijk niet comfortabel en veilig zijn.

Racisme is dus een geavanceerde technologie om in- en uitsluitingsprocedures te bewerkstelligen. Om niet in tegenspraak te komen met de inclusiviteit van de liberale democratie moet voor de uitsluiting door

© FOTO: EHIMETALOR AKHERE

racisme een uitzondering worden gemaakt. Om een dergelijk kunststuk overtuigend te maken, wordt een beroep gedaan op de hoogste autoriteit. Zoals de Romeinse en christelijke in- en uitsluitingstechnologie gesterkt werd door respectievelijk keizerlijke en goddelijke autoriteit, zo moet het moderne racisme gegrond worden in de wetenschap.

DISCRIMINATIE-DISCOURS

Volgens mij zouden de meeste mensen het gemakkelijk eens worden over hoe belachelijk en futiel het is om iemand te discrimineren op basis van diens huidskleur. Maar huidskleur is

alleen maar de drager. Anders gezegd: huidskleur is een teken dat tot symbool voor bedreiging en gevaar is gemaakt. En volgens datzelfde systeem der symbolen ('discours') is dat wat bedreigd wordt: jouw veiligheid, geborgenheid en menselijkheid. Het gaat nooit puur en alleen om de huidskleur. Vanuit dat perspectief vind ik discriminatie ineens zeer begrijpelijk (maar niet minder lelijk).

Ook de gediscrimineerde kan in ditzelfde discours gevangen zitten. Hij of zij kan zichzelf bijvoorbeeld bij voorbaat de privileges ontzeggen die hem of haar vanuit het discours onthouden worden. Denk aan Nederlandse immi-

granten die niet gaan solliciteren 'omdat ze toch niet worden aangenomen'. Is het echt zo verwonderlijk dat van de mensen zonder werk en respectabele sociale status een hoger percentage in de criminaliteit terecht komt? Dat is het niet, nee, maar toch wordt het discriminatiediscours erdoor bevestigd.

VERRUIMING

Er is ook de mogelijkheid om tegen het discours in te gaan. *Speak truth to power*. Door uiting te geven aan de discrepantie tussen de inclusiviteit van de liberale democratie enerzijds, en de uitsluitingmechanismen anderzijds, ontstaat de mogelijkheid de

machtsverhoudingen te veranderen. Dat werkt destabiliserend, en dat is mijns inziens een van de belangrijkste redenen waarom de BLM-beweging zoveel losmaakt. Tegelijkertijd is er zonder een veilige binnenruimte van geborgenheid geen menselijk leven mogelijk. De opvatting van ras als technologie doet beseffen dat het gaat om een middel om veilige binnenruimten te creëren. Het komt er daarmee steeds weer op aan die binnenruimten te verruimen, steeds weer met het oog op het buitensluitende effect dat die verruiming zal hebben. P

Charly Bos

Charly Bos is filosoof en humanisticus. Hij is sinds 2017 verbonden aan de HTF als docent, studiebegeleider en mentor. Zijn interesses gaan vooral uit naar klimaatverandering, en in het bijzonder naar de rol daarin van ons verbeeldingsvermogen via taal en andere media. In zijn onderzoek richt hij zich ook op de raakvlakken van klimaatverandering met zingeving, gezondheid en activisme. Als Zzp'er staat hij open voor projecten in het verlengde hiervan.

¹ Sloterdijk, P. (2009). *Sferen*. Band 1. Bellen en Globes. Boom.

² Sheth, F. (2009). *Toward a Political Philosophy of Race*. SUNY.

³ Zie in het bijzonder: Foucault, M. (2007). *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France, 1977-78*. M. Senellart (ed.), G. Burchell (trans.). Palgrave MacMillan

Gesprek met Hannah Arendt

Dialogoog met een filosoof in tijden van corona

Door: Bernadette Vieverich

Vrijdagmiddag twaalf uur, het is stil op straat. De zon schijnt, de warme stralen vallen schuin naar binnen op mijn houten bureau. Ik kijk naar de huizen aan de overkant, schotelantennes op het dak, strakblauwe lucht erboven. Als troost voor de wereldwijde pandemie hebben de goden ons fraai voorjaarsweer geschonken.

Ik eet een boterham met pinda-kaas en blader door de krant. Niet langer vormen banken en bedrijven de pijlers van onze samenleving, maar verpleegkundigen en docenten. 'Laten we hopen dat we ons dat na de crisis ook nog herinneren,' zegt de ene columnist. 'Laten we niet hopen dat straks over hun rug het begrotingstekort wordt vereffend,' papegaait een ander. Zuchtend mik ik de krant richting papierbak. Mis.

MONDKAPJES

Even een wandeling maken. Ik sla de smaragdgroene omslagdoek van mijn moeder om en ren de trappen af, zwaai naar de eigenaar van het Turkse groentewinkeltje waar ik boven woon, draaf de hoek om en bots tegen Hannah op. Zonder plichtplegingen hervatten we ons gesprek van de dag ervoor, terwijl we met wapperende jassen richting Erasmuspark stevenen.

'Wetenschappers zijn het erover eens dat mondkapjes nauwelijks effect hebben op het verminde-

ren van infecties,' open ik. 'Toch neemt de roep om mondkapjes toe.'

'Ik ben niet in staat om te beoordelen of het dragen van mondkapjes daadwerkelijk helpt of niet,' zegt Hannah, terwijl ze een sigaret opsteekt en de rook mijn kant opblaast. Ik hoest verstolen in mijn elleboog.

JIJ WEET

NET ZO GOED

ALS IK DAT HET

DENKEN ZICH

NIET BEPERKT

TOT CIJFERS.'

HANG NAAR ZIN EN BETEKENIS

'Wetenschappers zeggen dat het niet helpt. Waarom zouden we dan en masse met een stoffen lapje voor de mond gaan lopen?'

protesteer ik. 'Het anonimiseert en schept alleen maar méér distantie, iets wat we in deze tijd kunnen missen als kiespijn.'

'Blijkbaar hebben mensen het nodig om te kunnen handelen, iets concreets te kunnen doen en te geloven dat het helpt,' zegt Hannah terwijl ze een zwaaiende beweging maakt met de hand die de sigaret vast houdt.

'Wereldwijd onderzoek heeft aangetoond...,' begin ik weer. Ze onderbreekt me abrupt. 'Jij weet net zo goed als ik dat het denken zich niet beperkt tot cijfers. Cijfers vormen een deel van de wereld zoals die aan ons verschijnt. Ze voldoen aan de behoefte van mensen om kennis te vergaren, te weten. We moeten dit niet verwarren met de al even menselijke drang tot denken, die rechtstreeks verbonden is met de hang naar zin en betekenis.'

MOOI BOY BAUDET

'Mensen kunnen helemaal niet denken,' mompel ik. Het levert me een bestraffende blik op. 'Ik zie het vooral als een puberaal

protest, een middelvinger richting Rutte,' ga ik stug door. 'Ze vinden dat ze enorm hun best hebben gedaan om de dagelijkse sterftecijfers omlaag te krijgen. Met mooiboy Baudet als aanvoerder en een horde moord en brand schreeuwend de anonieme twitteraars in zijn kielzog: 'De overheid laat ons in de steek, ze doet niet genoeg om ons te beschermen. Ze willen ons dóód hebben.' Bij het uitspreken van het woord 'dood' trek ik een mal gezicht. Hannah laat zich niet afleiden.

'Mensen willen, bij gebrek aan een vaccin, het gevoel hebben dat ze er zelf alles aan gedaan hebben om infectie te voorkomen. Met een mondkapje voor stralen ze bovendien uit dat ze zich bewust zijn van het potentiële besmettingsgevaar dat zij voor anderen vormen, en omgekeerd. Het verbreedt ook, zoals het dragen van oranje tijdens nationale feestdagen of grote sportevenementen. Het geeft mensen een gevoel van gemeenschappelijkheid en solidariteit, in een tijd dat velen daar behoefte aan hebben.'

ZINGEVEND DENKEN

'Bij mij verbreedt er anders helemaal niks,' brom ik humeurig. 'Het roept eerder onstuitbare weerzin bij me op als ik zo'n anonieme kop, half verborgen achter een zelf in elkaar geknutseld schaamlapje, op me af zie komen. Straks moet ik me nog gaan verontschuldigen omdat ik er zelf

geen draag. Het is irritant en heeft, zoals gezegd, volstrekt geen zin.'

'Zin en waarheid zijn niet hetzelfde. Denken staat wel vaker op gespannen voet met gezond verstand. Terwijl het gezond verstand ons het gevoel geeft dat we thuis zijn in de wereld van de verschijnselen, heeft het denken een ondermijnende werking op dit gevoel.'

Argwanend informeer ik: 'Pleit je nu wél of niet voor zingevend denken in plaats van wat we, vaak door wetenschappelijk onderzoek onderbouwd, het gezond verstand noemen?'

'Ik pleit voor beiden. In mijn beroemde boek over het proces tegen Eichman, met de volstrekt verkeerd begrepen ondertitel De banaliteit van het kwaad, betoog ik dat verdorvenheid wordt veroorzaakt door de afwezigheid van denken. Daarmee zeg ik niet dat we ons gezond verstand volledig moeten uitschakelen. Een mondkapje geeft mensen het gevoel dat ze weer wat grip krijgen op hun leven in deze ontregelende tijden. Het is niet verboden om tijdens het denkproces praktisch te blijven handelen. Een roos kan nog zo prachtig zijn, we moeten ook aandacht blijven houden voor de doornen waar we ons aan kunnen openhalen.'

'De roos is zonder waarom. Ze bloeit wijl ze bloeit,' citeer

© @HANWRITING (INSTAGRAM)

ik trots een tekst die zij heeft gebruikt om haar theorie over het verschil tussen weten en denken te illustreren. Ik ga op een bankje zitten en kijk opzij. Hannah is verdwenen. Kennelijk zijn we voor vandaag uitgepraat.

**‘DE ROOS IS
ZONDER WAAROM.
ZE BLOEIT WIJL
ZE BLOEIT.’**

WIJKROEPTOETER

De wijkroepoeter komt voorbij. Zijn vervuilde broek en jas slobberen om zijn lijf, in zijn winkelwagentje ligt grijs beddengoed en kleurrijk huishoudelijk gerei hoog opgestapeld. Hij verspreidt

een weezinwekkende geur van pis en rotte vis. Ik zie de man al jaren door de straten lopen, vrouwen ‘I like to move it move it!’ naropend. Een tijd lang leek me dat redelijk onschuldig, totdat ik zag hoe hij er achter hun rug suggestieve heupbewegingen bij maakte.

Aan de overkant van het pad komt een oudere dame aan, haren gekapt, grijze plooirok, Chanel-tasje aan de arm. Ze doet me aan mijn overleden schoonmoeder denken. De zwerver begint zijn lied te scanderen, zijn spuug sproeit alle kanten op. Ik sta op, snauw hem toe dat hij zich moet gedragen. Hij verstomt, maakt zich uit de voeten. De dame zendt me een aarzelend hoofdknikje toe en loopt haastig verder. Ik wandel naar huis.

PERMANENTE MUILKORF

Thuisgekomen blader ik door het boek over het proces tegen Eichman, door Arendt getypeerd als een doodgewone alledaagse man, geen monster, geen duivel. Niets wees op kwaadaardige motieven. Toch heeft hij meegewerkt aan het vervoeren en vermoorden van miljoenen joden. Na het bijwonen van het Neurenberg-proces maakte Arendt van het denken en schrijven over de band tussen gedachteloosheid en kwaad haar levenswerk. De metafoer van de bloeiende roos gebruikte ze om de waarde van denken om het denken zelf te illustreren.

Ik ga achter mijn bureau zitten. Bedenk dat ik na de crisis het graf van mijn schoonmoeder wil bezoeken om haar een boekje rozen te brengen. Betrap mezelf op de gedachte dat ik de move-it-move-it-man een permanente muilkorf toewens.

Dan moet ik om mezelf grinniken.

Bernadette Vieverich

Bernadette Vieverich is projectmanager voor maatschappelijke organisaties en beeldend kunstenaar. Zij zit in het derde jaar van de HTF, richting Cultuur en Media. Naar aanleiding van het vak Retorica en Narrativiteit van Joep Dohmen heeft zij de ‘Levenswandelingen’ ontwikkeld, levensverhalen omgezet in kleurrijke schilderijen. Website: livingart.me

#maakwerkvanfilosofie

HTF Hogeschool voor Toegepaste Filosofie

HTF

UTRECHT | DEELTIJD | MAATWERK | VERSNELD | LAAG INSTELLINGSTARIEF | ERKEND | LESBEVOEGHEID
FILOSOFIE EN BURGERSCHAP | KLEINSCHALIG | BLENDED LEARNING | LOSSE MODULES ALS PROEFPERIODE

De eerste beroepsopleiding Toegepaste Filosofie in Nederland is geaccrediteerd! Dit betekent dat studenten een erkend propedeuse- en bachelordiploma ontvangen en het aanvragen van levenlanglerenkrediet of lerarenbeurs mogelijk is. Studenten van de richting Onderwijs ontvangen een tweedegraads bevoegdheid Filosofie & Burgerschap (nieuw). De HTF is klaar voor een nieuwe vorm van onderwijs i.v.m. corona en gaat gegarandeerd van start in sept. 2020. Inschrijven is nog mogelijk tot 1 sept.

- BESTUUR, ECONOMIE & DUURZAAMHEID
- CULTUUR & MEDIA
- ONDERWIJS (DOCENT FILOSOFIE EN BURGERSCHAP)
- LOSSE MODULES - TUSSENJAAR

Filosofie op straat

Filosofie is overal. Deze rubriek bevat voorbeelden van filosofie in het dagelijks leven. Kom je zelf een goed voorbeeld van 'filosofie op straat' tegen? Stuur het aan de redactie en wij drukken het hier af (phronesis@hogeschoolvoortoegepastefilosofie.nl).

“Ik ben kwetsbaar, dus ik ben”

De Australische filosoof Peter Singer op een vraag van filosoof Stine Jensen (Brainwash/HUMAN, maart 2020)

“Overgisteren, dat woord bestaat niet. (...) Of eigenlijk bestaat het wel, maar het slaat nergens op.”

“In de coronacrisis is sprake van fascisme zonder dat er fascisten zijn”

Voormalig Denker des Vaderlands René ten Bos in Trouw van 23 juni 2020

- Huib (5 jaar) tegen zijn broertje Joe.

OLD AGE ISN'T SO BAD WHEN YOU CONSIDER THE ALTERNATIVES.

'BE YOURSELF' IS ABOUT THE WORST ADVICE YOU CAN GIVE SOME PEOPLE.

LIFE CONSISTS IN WHAT A MAN IS THINKING ALL DAY.

I LIKE WORK; IT FASCINATES ME. I CAN SIT AND LOOK AT IT FOR HOURS.

THE SCHOOL OF LIFE
COURSE: The Middle Ages
DATE: Saturday 14 January 2020
TIME: 10am - 4pm
LOCATION: 61-63 South Street, Melbourne

THE SCHOOL OF LIFE
COURSE: How to Spend Time Above Sea
DATE: Friday 14 December 2019
TIME: 11am - 3pm
LOCATION: 61-63 South Street, Melbourne

THE SCHOOL OF LIFE
COURSE: New Year Resolutions
DATE: Wednesday 7 - Friday 9 January
LOCATION: 61-63 South Street, Melbourne

THE SCHOOL OF LIFE
COURSE: How to Balance Work With Life
DATE: Thursday 4 December 2019
TIME: 10am - 3pm
LOCATION: 61-63 South Street, Melbourne